

Muvahhidler'in Mezhebî Kimliklerindeki Kelâmî Tezahürler ve İbn Tûmert'in Bu Tezahürlerdeki Etkisi*

Theological Manifestations in the Sectarian Identity of the Almohads and IbnTûmart's Influence

Fikri GÖNCÜ**

Öz

Muvahhidler XII. ve XIII. yüzyıllarda Kuzey Afrika ve Endülüs'te yaşamış önemli bir gücün temsilcileridir. Nitekim Muvahhidler bölgede kendilerine has bir medeniyet inşa etmişler, siyasî, ekonomik, coğrafi ve askerî alanlarda önemli atılımlar gerçekleştirmişlerdir. Muvahhidler fikhî olarak Malikiyye, itikadî olarak da Eş'ariyye mezhebine tâbi olmakla beraber yeni arayış ve açılımlarla geleneksel anlayış ve uygulamaların dışına çıkmışlardır. Makalede Muvahhidler Devleti'nin mezhebî kimliğinde ortaya çıkan kelâmî tezahürler tespit edilmeye çalışılacaktır. Muvahhidler'in mezhebî kimliğinin oluşmasında önemli bir etkiye sahip olan Muhammed b. Tûmert'e (öl. 1130) ait inanç ve politika bağlamındaki düşünceler değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Hüküm sürdüğü dönemde İslâm devletleri arasında en güçlü siyasî, askerî, ekonomik gücü ve dinî otoriteyi temsil eden Muvahhidler Devleti'nin mezhebî yapısı ülkemizde hak ettiği akademik ilgiyi görememiştir. Muvahhidler miladî 1121-1269 yılları arasında Kuzey Afrika ve Endülüs'te yaşamış amelde Malikî ve son dönemlerinde Zahirî bir yapıya; itikatta ise Eş'arî mezhebine mensup bir devlettir. Bu devletin siyasi ve itikadî mimarı durumunda olan Muhammed b. Tûmert hicrî 471 (1078) veya 474 (1081) yılında Fas'ın AntiAtlas dağlarındaki Sûs şehrinde doğmuştur. Murabıtlar Devleti'nin Müşebbihe ve Mücessime Mezheplerinin itikadî görüşlerine meylederek dinin tevhid ilkesini ihlal ettiğini öne süren İbn Tûmert, Berberî kabilelerin de desteğini alarak Murâbıtlar'ı ortadan kaldırmış yerine Muvahhidler Devleti'ni kurmuştur. Ancak onun kurduğu bu devlet de sadece bir buçuk asır kadar dünya sahnesinde kaldıktan sonra Mâlîkî fakihlerin de desteğini alan Merînîler'in başlattığı karşı devrim hareketleri ile tarih sahnesinden silinmiştir. Makalede Muvahhidler'in tarih sahnesinden silinmesine neden olan siyasî, dinî ve mezhebî eğilimleri ve bu eğilimlerin sahadaki tezahürleri konu edilecektir. Araştırmanın kapsamı ile ilgili bilgi sunan genel kaynaklar taranarak elde edilecek olan veriler birbirleri ile mukayese edilmek suretiyle tarafsız ve objektif bir metodoloji ile incelenecektir.

* Bu çalışma OMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsüne bağlı olarak hazırladığımız "Muvahhidler Dönemi (1121-1269) Mezhep Hareketleri" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Sectarian Movements of the Al Mohad Period (1121-1269)", under the OMU Graduate Education Institute (PhD Dissertation, Ondokuz Mayıs University, Samsun, 2021).

** Dr., ORCID: 0000-0002-4329-8180, fikri.goncu@diyanet.gov.tr, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 26/05/2024, Accepted/Kabul Tarihi: 17/09/2024, Published/Yayın Tarihi: 18/09/2024.

Anahtar Sözcükler: Mezhepler Tarihi, Kelâm, Hilafet, Muvahhidler, İbn Tûmert.

Abstract

The Almohads were a significant power in North Africa and Andalusia during the 12th and 13th centuries. They established a unique civilization in the region, making substantial advancements in political, economic, geographical, and military fields. Although the Almohads were adherents of the Maliki school of jurisprudence and the Ash'ari school of theology, they sought new approaches and innovations, diverging from traditional practices and understandings. This article will focus on the theological manifestations in the sectarian identity of the Almohad State. Additionally, it will evaluate the beliefs and political thoughts of Muhammad b. Tûmart (d. 1130), who had a significant influence on the formation of the Almohads' sectarian identity. Despite being one of the most powerful political, military, economic, and religious authorities in Islamic history during its time, the sectarian structure of the Almohads has not received the academic attention it deserves in our country. The Almohads, who lived in North Africa and Andalusia between 1121 and 1269 AD, were a significant state with a Maliki and later Zahiri legal structure, and an Ash'ari theological structure. Muhammad b. Tûmart, the political and theological architect of this state, was born in the city of Sûs in the Anti-Atlas Mountains of Morocco in 471 AH (1078) or 474 AH (1081). Ibn Tûmart accused the Murabitun of violating the principle of Tawhid by leaning towards the theological views of the Mushabbiha and Mujassima sects, and with the support of Berber tribes, he overthrew the Murabitun and established the Almohad State. However, this state, which he founded, lasted only about a century and a half before it was erased from history by the counter-revolutionary movements initiated by the Marinids, who had the support of Maliki jurists. This article will explore the political, religious, and sectarian tendencies that led to the disappearance of the Almohads from the stage of history and their theological manifestations. The research will involve a comparative analysis of all available sources related to the scope of the study, using an unbiased and objective methodology.

Keywords: History of Sects, Theological, Caliphate, Almohad, Ibn Tûmart.

Giriş

İslam fetihlerinin Kuzey Afrika ve İberya Yarımadasında artması sonucu bölgeye hâkim olan Müslümanların bölgede ilim ve medeniyete dair çalışmalar büyük bir ivme kazanmış olmakla birlikte diğer yandan kabileler arasında hüküm süren taht kavgaları bütün bu çalışmaları sekteye uğratmıştır. Sonu gelmeyen taht kavgaları nedeniyle yönetim erki belli aralıklarla bir kabileden diğerine geçmiştir. Zaman zaman din alimlerinin öncülüğünde belli dinî ve mezhebî arayışlarla başlayıp yönetimlerin kendilerine devredilmesi ile biten bu ayaklanmalar başka bir din aliminin öncülüğünde gelişen karşıt kalkışmalarla sona erdirilmiştir. Karşıt kalkışmalar nedeniyle sürekli değişkenlik arz eden güç dengeleri yönetim erkinin sürekli olarak bir kabilden diğerine geçmesine neden olmuştur. Öte yandan iktidar gücünün sürekli olarak bir kabileden diğerine geçip durması halkın dinî anlayış ve yaşam şekillerinin de sürekli olarak değişkenlik arz etmesine neden olmuştur.

İktidarın belli odaklar arasında paylaşılmasının oluşturduğu hazımsızlıklar ve aynı zamanda dinî yaşamda gözlemlenen taviz ve bozulmaların oluşturduğu rahatsızlıklar sonucu başlatılan isyan hareketleri ile Malikî mezhebine bağlı olan Abdullah b. Yasin Senhâce, Lemtûne, Zenâte ve Cüdâle kabilelerini yanına alarak Sûs'ta hüküm süren Fatimî Devleti'ni sonlandırıp yerine Murabıtlar Devleti'ni kurmuştur. Ancak sonraki süreçte yine Malikî mezhebine bağlı olmakla beraber, "tevhid" vurgusu ile ortaya çıkan Muhammed b. Tûmert, teşbih ve tecsîmle suçladığı Murâbıtlar'ı tarih sahnesinden silerek yerine Muvahhidler Devleti'ni kurmuştur.¹

Bu çalışmada hicri altıncı ve yedinci yüzyıllarda Mağrib ve Endülüs topraklarında etkili bir devlet kurarak bölgenin dinî ve mezhebî anlayış tarzlarında önemli etkilere sahip olan Muvahhidler'in inanç biçimlerindeki farklı kelâmî görüşleri konu edilecektir. Özellikle de bu dönemin bânîsi ve fikir hocası olan, yetiştirdiği öğrenciler ve siyasi liderler ile döneme damgasını vuran Berberî lider Muhammed İbn-i Tûmert ve bazı Muvahhid halifelerin inanç biçimlerindeki kelâmî görüş ve düşünceler ele alınacaktır. Aynı şekilde söz konusu bu gelişmelerin arka planında yer alan dinî-itikadî sebeplerin neler olduğu, bu sebeplerin itikadî birer görüş olarak hangi tezahürler eşliğinde sistemleştiği konu edilecektir.

Muvahhidler dönemi İslam mezhepleri tarihi açısından kendine has önemli özellikleri bünyesinde barındırması ve bu döneme has önemli gelişmelere sahne olmasından dolayı üzerinde durulması gereken bir dönemdir. Ancak bu dönemin mezhebî hareketliliği konusunda yeterli bir bilgi ve kanaat edinebilmek için devletin kurucusu ve dinî lideri konumunda olan Muhammed b. Tûmert'in mezhebî ve kelâmî görüşlerini bilmek gerekir. Bu yüzden onun mezhebî, kelâmî görüş ve düşünceleri merkeze alınarak konu incelenecektir. Birbirine girift ve karmaşık bir hal arz eden dönemin itikadî eğilimleri ve bu eğilimlerin kelâmî tezahürleri neden-sonuç denklemi içinde ele alınacaktır.

Dinî kişiliğini Hicaz ve önemli İslam başkentlerinde şekillendiren İbn-i Tûmert, Murabıtlar Devleti'nin (1056-1147 m.) dinî konularda büyük tavizler verip birçok hurafenin ortaya çıkarılmasına zemin hazırladığını iddia etmiş ve sözünü ettiği bu taviz ve hurafeler ile en sert bir biçimde mücadele edeceğini her fırsatta deklare etmiştir. İbn Tûmert'in dinî ve siyasî konularda Murâbıtlar'ın uygulamalarını şiddetli ve kesin bir dil ile eleştirmiş olması, geleneksel bir yapıya bürünmüş olan dinî anlayış ve yaşam tarzını benimseyen halk kitlelerinde birtakım rahatsızlıklara neden olmuştur. İbn-i Tûmert'in sert bir dil ile devletin siyasî ve dinî otoritelerine karşı yürütmüş olduğu propaganda belli bir zaman sonra dinî ve siyasî çevrelerin dikkatini celbetmiş ve kendisinin istenmeyen adam olarak ilan edilmesine neden olmuştur. Siyasî ve dinî otoritelerce çeşitli cezalara çarptırılan İbn Tûmert başlatmış

¹ İsmail Yiğit, "Murabıtlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/152.

olduğu hareketinden vazgeçmemiş ancak hareketini daha kolay bir şekilde sürdüreceği şehirlerin arayışına girmiştir. Zaman zaman tutuklanıp kendisine göz dağı verilen İbn Tûmert'in en nihayetinde sürgün edilmesi artık onun için çok daha zor geçecek bir hayatın ayak sesleri olmuştur. Aslında Muhammed b. Tûmert'in ülkenin başkenti Merâkeş'ten Berberî kabilelerin yaşadığı Sûs bölgesine sürgün edilmesi, onun liderliğini yaptığı bu hareketin gözlerden irak bir yerde sessizce gelişip büyümesine olanak sağlayacak ve aleyhte gibi görülen bu durum oluşturduğu hareketin yeşermesi ve güçlenmesi için uygun zemini ve şartları oluşturarak lehte sonuçlar doğuracaktır.

Muvahhidler'in tevhide vurgu yaparken tekfirli eğilimler göstermeleri; Emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker konusuna önem verirken insanları fasıklıkla suçlamaları; bir yandan İmam Malik'in mezhebini savunurken diğer yandan mezhebin ana karakteri olan 'makasıt'ı dikkate almayıp zahirî yaklaşımlar sergilemiş olmaları; Eş'ariliği savunurken Haricîler gibi davranmış olmaları; naslara literal yaklaşan Zahirîliği savunurken Bâtınîler gibi davranışlar sergilemiş olmaları; bir taraftan nasların tefsirinde akla yer vermezken diğer taraftanıklı önemseyen Mu'tezile gibi davranışlar sergilemiş olmaları söz konusu dönemle ilgili açıklanması gereken karmaşık kelâmî tezahürler olarak görülmektedir.

Ülkemizde söz konusu dönemle ilgili olarak Adnan Adıgüzel,² Ali Kanber İlyas,³ İlyas Uçar'⁴ ve ülke dışında Maribel Fierro⁵ gibi araştırmacıların konu ile ilgili önemli çalışmaları bulunmaktadır. Bu makalede bütün bu çalışmalar taranarak söz konusu dönemin kelâmî görüşleri ve bu görüşlerle ilgili ortaya çıkan sorular ve bu soruların cevapları aranacaktır. Bu dönemde görülen mezhebî görüşlerin mahiyetinin daha iyi anlaşılabilmesi için daha fazla araştırmacı ve araştırmalara ihtiyaç olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Zira bu konu özellikle Kuzey Afrika ülkelerinde birçok araştırmacı tarafından araştırılırken ülkemizde bu alanda yapılan araştırmaların az olduğu görülmektedir. "İbn Tûmert'in Kelâmî Görüşleri" adlı yüksek lisans çalışmasında İbn Tûmert'in, siyasi yönü ve mehdiliği ile şöhret kazanmış olsa da Kur'an ilimleri, kelâm, fıkıh, hadis, usul, dil ve edebiyat alanlarında gözle görülür bir yetkinliğe sahip

² bk. Adnan Adıgüzel, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler Kuruluş Dönemi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 10-120; Adnan Adıgüzel, "Muvahhidi Halifesi Abdülmümin'in Yönetim Anlayışı", *e-Şarkıyyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 5 (Nisan 2011), 72; Adıgüzel, "Muvahhidler Hareketinin Doğuşu", *Ekev Akademi Dergisi* 51 (Bahar 2012), 128; Adnan Adıgüzel, "Muvahhidler Devletinin Tarihi Sürecinde Rota Değişimi", *Ekev Akademi Dergisi* 55 (2013), 1-20.

³ bk. Ali Kanber İlyas, "Benî Ganiye Ailesinin Mağrib ve Endülüs'te Muvahhidler Devleti'ne Karşı Siyasî-Askerî Mücadelesi", çev. Adnan Adıgüzel, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Güz 2018), 317-346.

⁴ İlyas Uçar, "Bir Berberî Hanedanlık Muvahhidler (1147-1229)", *Kalemname Kırkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 7 (Ocak -Temmuz 2019), 49.

⁵ Maribel Fierro, "es-Siyase ed-Diniyye li'l-Muvahhidin", *el-Merci fi Tarihi İlmî'l-Kelam*, ed. Sabine Schmidtke, çev. Usâme Şâfiî es-Seyyid (Beyrut: Merkezi Nemâi li'l-Buhusi ve'd-Dirâsât Yayınları, 2018), 1130.

olduğunu kaydeden Kasım Coşkun'un bu araştırması ülkemizde bu sahaya ışık tutan yeni çalışmalar arasında yer almaktadır. ⁶

Batılı araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalara bakıldığında söz konusu dönemle ilgili olarak çok olumsuz eleştiriler yapılmaktadır. Bu araştırmacıların eleştiriye tabi tuttıkları dinî ve içtimâî meseleler zaman zaman İslam dinini karalamak amacıyla kullanılmaktadır. Sözü edilen bu karalama çalışmaları söz konusu dönemle ilgili olarak yapılan bazı çalışmalara kaynaklık teşkil etmekte ve dolayısı ile doğru bilinen yanlışlar gerçek bir tarih bilgisi olarak kayda geçebilmektedir. Bu çalışma ile söz konusu dönemde meydana gelmiş olan kelâmî tezahürler, aslî kaynaklarına müracaat edilip incelenecek ve böylece daha sağlam bilginin üretilmesi için yapılmış olan çalışmalara farklı bir katkı sağlanmış olunacaktır.

Muvahhidler döneminin akademik çalışmalar açısından Batılılar ve Arap İslam âleminde gördüğü ilgiyi ülkemizde de görmesi gerekir. Zira Muvahhidler, İslam medeniyet tarihinin bir buçuk asırlık dönemine damgasını vuran ve kendine münhasır dinî ve mezhebî özellikleri olan bir İslam devletidir. Söz konusu dönemde kendini gösteren dinî söylem ve uygulamalar batılı ve doğulu birçok tarih araştırmacısı tarafından çeşitli eleştirilere tabi tutulmuştur. Özellikle Batılı bazı araştırmacılar ortaya koydukları çalışmalarında bu dönemde meydana geldiği iddia edilen bazı olumsuz uygulamalara dayanarak İslam Medeniyet Tarihi konusunda olumsuz nitelermelere yer vermişlerdir. Dolayısı ile dönemin siyasi ve dinî eğilim ve uygulamalarının araştırılarak gün yüzüne çıkartılması İslam medeniyet tarihi açısından oldukça önemlidir.

1. Muvahhidler ve İbn Tûmert

Muvahhidler dönemi mezhep hareketlerini anlayabilmek bu dönemin bânîsi olan Muhammed b. Tûmert'i hayatını,⁷ eserlerini,⁸ fikirlerini, mezhebini, kelâmî kimliğini ve yetiştirdiği talebelerin dinî ve îtikâdî düşüncelerini tanımaya bağlıdır. Yaklaşık bir buçuk asır boyunca hüküm süren ve bölgenin en güçlü imparatorluğunu kuran Muhammed b. Tûmertile

⁶ Kasım Coşkun, *İbn Tûmert'in Kelâmî Görüşleri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 164.

⁷ Dursun Yıldız, "Berberiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992, 5/478-480; İbn Haldun, Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *el-İber ve Divanü'l-Mübtedei ve'l-Haber*, haz. Halil Şehhade, tsh. Süheyl Zekkar (Beyrut: Daru'l-Fikr Yayınları, 2001), 5/7; Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekir b. Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü İbni'z-Zeman*, 5/45-46; Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî, *Devletü'l-Muvahhidîn, Safahat mine't-Tarihi'l-İslâmî* (Amman: Daru'l-Beyarık Yayınları, 1998), 5/7; Arif AYTEKİN, "İbn Tûmert", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 20/425.

⁸ AYTEKİN, "İbn Tûmert", 20/426-427; Muhammed Mehdi İbn Tûmert, *Eazzu Ma Yutlab*, thk. Ammar Talibî (Cezayir: Cezayir Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007), 6-7; Abdulmelik b. Sahibussalat, *Tarihu el-Mennu bi'l-İmâmeti ale'l-Mustad'afîn bi en Caalehumullahu Eimmeten ve Caalehumu'l-Vârisîn*, thk. Abdulhâdi et-Tâzî (Lübnan: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1987), 43; Muhammed Abdullah İnan, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs Asru's-Salis Asru'l-Murâbitîn ve Muvahhidîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs el-Asru's-Salis* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî Yayınları, 1417/1997), 199.

onun güzide talebesi Abdulmü'min bu dönemin itikadî ve siyasî eğilimlerini belirlemiş olan dinî ve siyasî otoriteleri olmuşlardır.⁹ Muhammed b. Tûmert'in ilkelerinden ayrılmadan yollarına devam eden Muvahhid liderler için "Halife" unvanının yanı sıra "el-Emirü'l-Mü'minîn" unvanları verilmiş ve bu unvanlar birbirine yakın anlamda kullanılmıştır.¹⁰

Tarih kaynaklarında Muhammed b. Tûmert'in yaşadığı dönemde islâmî ilimlerin başkenti konumunda bulunan Bağdat'a ilmî bir seyahat düzenlendiği bilgisi yer almaktadır. İbn Tûmert'in Bağdat'a yaptığı seyahatta Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111) ve Şemsülsîlâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Herrâsî et-Taberî (ö. 504/1110) ile görüştüğü iddia edilmektedir. Bazı araştırmacılar İbn Tûmert'in, Gazzâlî ve el-Kiyâ el-Harrâsî ile görüştüğü iddialarının gerçeği yansıtmadığını söyleseler de bu sahada otorite olan Ebû Nasır Taceddîn Abdulvehhab b. Ali es-Sübkî (771/1369), *Tabakâtu's-Şafîyyeti'l-Kübrâ* aslı eserinde İbn Tûmert'in Gazzâlî ve el-Kiyâ el-Harrâsî ile görüştüğünü ifade eder.¹¹ Yapılan araştırmalar neticesinde İbn Tûmert'in İmam Gazzâlî ile görüştüğü iddiasının birçok Batılı tarihçi tarafından da kabul edildiği sonucuna varılmıştır.¹²

Tarih kaynaklarında Muhammed b. Tûmert'in genç bir yaşta başlayan ilim talebeliği yolculuğunun Hicaz, Bağdat gibi önemli ilim merkezlerine uğradıktan sonra doğup büyüdüğü topraklara dönüşü ile sona erdiği zikredilir. İlim seyahatlerinden dönen İbn Tûmert artık zekâsı ile öne çıkan, muhakeme gücü oldukça yüksek olan, girdiği münazara ve mücadelelerden daima galip çıkan, çevresindeki alimlerin kendisi ile münazaraya girmekten çekindiği bir muallim ve kuvvetli bir münazaracı haline gelmiştir. İbn Tûmert açmış olduğu medreselerde yetiştirmiş olduğu talebelerle¹³ sahip olduğu kelâmî görüşlerin ülkenin dört bir yanına yayılmasını sağlayan ve gerçekleştirmiş olduğu dâvet ve irşat çalışmaları ile ünü gitgide artan, ulema ve ümeraya karşı yönelttiği eleştirilerle şimşekleri üzerine çeken, sert ve tavizsiz bir üslup ile gerçekleştirdiği "tevhid" anlatımları¹⁴ ve "Emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-

⁹ Ahmed b. Halid en-Nasiri, *Kitabü'l-İstiksa li-Ahbari Düveli'l-Mağribi'l-Aksa*, thk. Cafer en-Nasırî vd., (Darulbeyda: Daru'l-Kitab Yayınları, 1997), 1/140; Fierro, "es-Siyase ed-Diniyye li'l-Muvahhidin", 1130.

¹⁰ Daha geniş bilgi için bk. İbn Kattan, Ebu Muhammed Hasen b. Ali b. Muammed b. Abdu'l-Melik el-Kitâmî el-Merrakûşî, *Nazmü'l-Cümân li Tertîbi mâ Selefe min Ahbâri'z-Zaman*, thk. Mahmud Ali Mekki (Rabat: Daru'l-Garbi'l-İslami Yayınları, 1990),101, Bkz. İbn Tûmert, *Eazzu Ma Yutlab*, 229-236.

¹¹ Ebû Nasır Taceddîn Abdulvehhab b. Ali b. Abdulkafi es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şafîyyeti'l-Kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv - Mahmut Muhammed et-Tenâhî (Kahire: Dâru'l-İhyai Kütübü'l-İslamiyye Yayınları, 1918), 6/109.

¹² Amira K. Bennison, *The Almoravid and Almohad Empires* (Edinburgh: Edinburgh Üniversitesi Yayınları: 2016), 62.

¹³ Abdülvâhid Merrâkûşî, *el-Mucib fi Telhisi Ahbari'l-Mağrib*, thk. Muhammed Said el-Ureyyan (Kahire: Mektebetü'l-İstikame Yayınları, 1368/1949), 247-248.

¹⁴ bk. Sabine Schmidtke, "Mu'tezilî Hareket (III) Skolastik Evre", *Başlangıçtan Günümüze İslam Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke, 229-254.

münker” çalışmalarından dolayı ülkede dinî ve siyasî otoritelerce sert eleştirilere maruz kalan önemli bir şahsiyet haline gelmiştir.¹⁵

2. İbn Tûmert'in Davet ve İrşat Üslubu

İbn Tûmert, “Emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker” (iyiliği emretme ve kötülüğü nehyetme) anlayışı çerçevesinde, gördüğü olumsuzluklara sözlü ve fiilî müdahalelerde bulunarak yanlış gördüğü uygulamaları önlemeye çalışmıştır. Onun bu müdahaleleri çoğu zaman başına problemler açmış; tehdit, hakaret, hırpalanma, kovulma ve sürgün gibi kötü muamelelerle karşılaşmış, bazen de canını kurtarmak için bulunduğu şehirden gizlice kaçmak zorunda kalmıştır.¹⁶ Örneğin; müdahil olduğu bir tartışmadan dolayı İskenderiye'den kaçmak için bindiği gemide bulunanlara ısrarla namaz kılmaları, Kur'an okumaları ve içki içmekten kaçınmaları gerektiği hususlarında telkinlerde bulunmuş, onun bu ısrarlı telkin ve uyarıları gemidekileri öyle kızdırmıştır ki bu yüzden yolculuk etmiş olduğu gemiden denize atılmıştır. Belli bir müddet denizde kalan İbn Tûmert diğer bazı yolcuların şefaatiyle tekrar gemiye alınabilmiştir.¹⁷

İbn Tûmert'in tavizsiz yaklaşımları ve sert mizacı, konuşmalarında sürekli olarak gerçekleştirdiği “tevhid” vurgusu ve “Emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker” çalışmaları kısa sürede bütün şimşekleri üzerine çekmesine neden olmuştur. Onun verdiği dersler ve yetiştirdiği talebeler ile sürdürdüğü ilmî ve irşadî faaliyetler, toplumun geniş kesimlerinde ma'kes bulmuş ve kısa bir sürede İbn Tûmert'in ünü saray tarafından da duyulmuştur.¹⁸

Murâbitlar'ın tavizkâr din anlayışına karşı tavizsiz ve cihat eksenli bir din anlayışını savunan İbn-i Tûmert'in fikirleri, kurmuş olduğu Muvahhidler Devleti (1121-1269 m.) ile resmî bir hüviyet kazanarak yaklaşık bir buçuk asır boyunca Afrika'nın kuzeyinde ve Endülüs'te hüküm sürmüştür. İbn Tûmert'in cihad eksenli ve asla taviz kabul etmeyen sert yaklaşımı, bir yönüyle Zâhiriyye mezhebinin özelliklerini taşıırken diğer bir yönüyle de Hâriciyye mezhebinin literal ve aksiyoner yapısı ile de örtüşmektedir. Zira ileride de temas edileceği gibi onun naslara literal ve son derece yargılayıcı yaklaşımları davet hayatının bütününe yansımış olduğu dikkatleri celbetmektedir. Muvahhidler Devleti'nin hüküm sürdüğü bu bir buçuk asırlık zaman diliminde bölgede farklı dinî anlayışlardan kaynaklanan fikir ayrılıkları konusunda birçok münazaralar yapılmış, birbirine reddiye niteliğinde eserler kaleme alınmıştır. Karşılıklı verilen reddiyelerin ve münazaraların tarafları teskin etmemesi

¹⁵ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü İbni'z-Zaman*, 5/46.

¹⁶ bk. el-Beyzak, *Ahbaru'l-Mehdi İbn Tûmert Bidayeti Devleti'l-Muvahhidin*, 50-67.

¹⁷ Adıgüzel, “Muvahhidler Hareketinin Doğuşu,” *Ekev Akademi Dergisi*, 120.

¹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü İbni'z-Zaman*, 5/49-50.

durumunda taraflar, kozlarını paylaşabilmek için savaş meydanlarına inerek bazı kanlı savaşların fitilini ateşlemişlerdir.

3. İbn Tûmert'in İsyanı, İbn Tûmert'in Mezhebî Kimliği ve Muvahhidler Devleti

İbn Tûmert ve arkadaşları 514 (1120-1121) yılında Merâkeş'ten ayrılmışlar, İbn Tûmert'in kabilesinin de bulunduğu Berberi Mesmûde kabilesinin yaşamakta olduğu Sûsulaksa'ya hareket etmişlerdir. Onlar önce Merakeş'e en yakın yer olan Ağmat'a uğramışlar, orada bir müddet kaldıktan sonra Tinmelle'e, oradan Herğa'ya geçmişlerdir.¹⁹

İbn Tûmert konuşmalarında sık sık tevhide vurgu yaparak, tevhidin gereklerini anlatmaya çalışmıştır. Bu çerçevede Murâbitlar'ın Allah hakkındaki anlayışlarının İslamiyet'in tevhit inancıyla bağdaşmadığını ve bu durumun tevhid inancından sapma olduğunu söylemiştir. O, Murâbitlar'ı Allah hakkında "teşbih ve teccim" anlayışına saptıklarını söyleyerek tenkit etmiş, onları Mücessime-Müşebbihe olduklarını ileri sürerek suçlamıştır.²⁰

İbn Tûmert, ortaya çıktığı topluma yeni bir ruh aşılayarak Allah yolunda cihadı, sünneti ihyâ etmeyi hedeflemiş ve bid'at ve yanlış uygulamaları ortadan kaldırmak için elinden gelen gayreti göstermiştir. Hedeflerine ulaşmak için cihadı ve sünnetin ihyası için sürdürdüğü davet ve irşat çalışmalarını vesile kılan İbn Tûmert hayatı boyunca üslenmiş olduğu bu sorumluluğun gereğini yerine getirmekten hiçbir zaman geri durmamıştır. Onun ana kaynaklara dönüş, her türlü bid'atten kaçınma, tevhid ve akîde anlayışıyla Murâbitlar'ı müşrik olmakla suçlaması ve yine bazı eserlerini Berberîce yazmış olması Avrupa'daki reform hareketinin bir benzeri olarak değerlendirilmiştir. İbn Tûmert'in daveti ve elde ettiği başarı açısından bakıldığında İslam dünyasında kendine has orijinal bir hareket olduğu söylenebilir.²¹

Kendisini tutuklayıp idam etmeyi planlayan Murâbitlar'a karşı İbn Tûmert, kendini savunabilmek için direnmeyi son seçeneği olarak görmüştür. İbn Tûmert kendini tutuklamaya veya öldürmeye gelen askerlere karşı direnerek her seferinde onları geri püskürtmeyi ve hatta çoğunu bertaraf etmeyi başarmıştır. İbn Tûmert artık içine girmiş olduğu bu yolun kendisi ve cemaati için geri dönüşü olmayan bir yol olduğunu anlamış ve bu nedenle her geçen gün daha da fazla güçlenmenin yollarını aramıştır. Murâbitlar'ın bazı uygulamalarından bıkan ve yönetimde yeterince söz sahibi olamayan Berberî kabilelerin bu hoşnutsuzluğunu iyi değerlendiren İbn Tûmert onları kendi tarafına çekerek onlardan biat almış ve böylelikle güçlü bir lider haline gelmiştir. Önceleri kendisini hafife alan Murâbitlar, karşılarında baş edilmesi

¹⁹ Adıgüzel, "Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler Kuruluş Dönemi", 10-20.

²⁰ Adıgüzel, "Muvahhidler Hareketinin Doğuşu", *Ekev Akademi Dergisi*, 119-120.

²¹ Adıgüzel, "Muvahhidler Devletinin Tarihi Sürecinde Rota Değişimi", *Ekev Akademi Dergisi*, 2-3.

oldukça zor bir isyancı ile karşı karşıya olduklarına iyice kani olduktan sonra onun üstüne birkaç kez askeri birlik göndermişler ancak her seferinde bu birlikler İbn Tûmert karşısında hezimeye uğramış ve sağ kalanlar gerisin geriye kaçmak zorunda kalmışlardır. Her seferinde binlerce askerini kaybetmek zorunda kalan Murâbıtlar daha fazla asker kaybetmemek adına İbn Tûmert konusunda yeni bir hamle yapmama ve belli bir müddet bekleme kararı almışlardır.²² Bu boşluğu iyi bir şekilde değerlendiren İbn Tûmert, Murâbıtlar'ı ortadan kaldırmak için güçlenmeye devam etmiş ancak onun hayatı devletin bölgeye hakimiyet kurduğu günleri görmeye yetmemiş ve genç sayılabilecek bir yaşta yakalandığı bir hastalık nedeniyle vefat etmiştir (ö. 524/1130).

Muhammed b. Tûmert'in ölümünden sonra onun başlattığı isyanı onun talebesi olan Abdülmü'min b. Ali (1130-1163) sürdürmüş ve on bir ay süren bir muhasara sonunda Merâkeş'i teslim almıştır (23 Mart 1147). Merâkeş'i teslim alan Abdülmü'min b. Ali, Murâbıtlar'ın hükümdarı İshak b. Ali'yi öldürerek Murâbıtlar Devleti'ne son vermiştir.

Muhammed İbn Tûmert'in Murâbıtlar Devleti'ne karşı giriştiği bu isyanın arkasında sadece makam mevki tutkusu olduğunu söylemek oldukça güçtür. İbn Tûmert'in kendisinin ve cemaatinin can ve mal güvenliğini sağlamak ve kendi inanç ve anlayışına göre münker olarak telakki ettiği durumları ortadan kaldırmak için siyasi gücü elde etmek gerektiği düşüncesinden hareketle bu isyanın içinde kendini bulduğunu söylemek daha insafli bir yaklaşım olacaktır. Zira o bu hareketiyle dünyayı talep etmiş olsaydı zamanının fakihleri gibi üstün ilim, akıl ve dehasıyla içinde yaşamış olduğu Murâbıtlar Devleti'nin en üst dini makamlarına rahatlıkla ulaşabilir ve böylelikle canını tehdit eden bunca tehlike ve zorluğa katlanmamış olurdu. Hayatının hiçbir döneminde rahatı tercih etmemiş olan İbn Tûmert bir savaş yolculuğu sırasında soğuk hava şartlarından etkilenerek hastalanmış ve bu hastalık onun ölümüne neden olmuştur.²³

Aslına bakılırsa Muvahhidler'in ortadan kaldırdıkları Murâbıtlar Devleti de Berberî kabileler tarafından kurulmuş bir devlettir. Ancak Murâbıtlar'ı kuran Berberî kabileler ile Muvahhidler Devleti'ni kuran Berberî kabileler farklı kabilelerdir. Murâbıtlar'ı ve Muvahhidler'i kuran Berberî kavimlerin ortak istekleri yönetimde söz sahibi olmaktır. Bu kabileler yönetimde hak ettikleri yeri alamadıklarından ve haksız muamelelere tabi tutulduklarından yakılarak isyan hareketlerine girişmişlerdir. Ancak bu hareketlerin çoğu, iktidarların dine muhalif olarak düşünülen söylem ve eylemleri eleştiri konusu edilerek başlatılmıştır. Bu isyan hareketlerinde dinî söylemlerin kullanılıp din adamlarının devrimci hareketlere liderlik yapmış olmaları son derece manidardır. Kitleleri kutsal bir dava etrafında birleştirebilecek elverişli kişiliklerin din adamları olduğunu bilen Berberî kabileler her

²² İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü İbni'z-Zeman*, 5/46.

²³ İbnü'l-Kattan, Ebu Muhammed Hasen b. Ali b. Muammed b. Abdulmelik el-Kitâmî el-Merrakûşî, *Nazmü'l-Cümân li-Tertîbi mâ Selefe min Ahbâri'z-Zaman*, thk. Mahmud Ali Mekkî, Rabat: Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990, 123.

defasında bu argümanı en iyi şekilde kullanmayı başarmışlardır. İbn Tûmert Berberî kabileleri kendi amaçlarında kullanmak isterken diğer taraftan Berberî kabileler de İbn Tûmert'i iktidar olma heveslerini gerçekleştirmek için kullanmak istemişlerdir. Bu kabilelerin Müslümanlara karşı giriştikleri savaflara cihad, bu uğurda ölenlere de şehit denmiştir. İşin garip tarafı onları şehid edenler de aynı duygu ve düşünce içinde şehit olmak için ölmüşler veya gazi olmak için kendileri gibi aynı kibleye yönelen Müslümanlarla savaşıp onları katletmişlerdir.

Murabıtlar Devleti'ni kuran Berberî kabileler de tıpkı Muvahhidler'i kuran Berberî kabileler gibi oluştukları birkaç isyan hareketi sonucunda yönetimi ele geçirmeyi başarmışlardır. Şüphesiz bu Berberî isyan girişimlerinin en önemli nedeni iktidarın belli çevrelerce paylaşılıp diğer dinî ve etnik kimliklerin iktidar tarafından dışlanmış olması sonucu oluşan hazımsızlıklardır. İbn Tûmert, Berberî kabilelerin bu hazımsızlığını fırsata çevirerek, dinî açıdan olumsuzluklar ve tavizkâr davranışlar ile dolu olduğuna inandığı Murabıtlar yönetimini devirip ikame etmek istediği dini anlayışı hâkim kılabilmek için harekete geçmiştir.

İbn Tûmert'in hayat serüvenine bakıldığında onun giriştiği bu ayaklanma isyan hareketinin kendisi açısından değerlendirildiğinde ilk planda siyasi çıkar gayesi güden bir hareket olmadığı anlaşılmaktadır.²⁴ Ancak onun peşinden sürüklediği kitleler daha çok siyasi iktidarı ele geçirme motivasyonu ile hareket ettikleri görülmektedir. Zira İbn Tûmert'in kabilesi iktidarın nimetlerinden yeterince istifade etmediklerine inanmaktadırlar. İbn Tûmert'in Berberî kabileleri ikna etmek için onları Murabıtlar'ın zulmünden kurtarmayı ve onlara dünyada zenginliği, ahirette ise cenneti vaad ettiği bilinmektedir.²⁵Buda kitlelerin sadece ahiret için değil aynı zamanda dünya için de harekete geçtiklerinin bir göstergesidir. Ne yazık ki yeterli ilmi birikim ve dinî terbiyeye sahip olmayan Berberî kabileler giriştikleri bu isyan hareketinde zaman zaman halka karşı sert ve aşırı muameleler içinde olmuşlar, kendilerini engellemeye çalışan ve kendileri gibi düşünmeyen birçok Müslümanın eza görmesine ve hatta katledilmesine neden olmuşlardır.

İbn Tûmert'in Berberî halk kitlelerince aşırı derece abartılıp yüceltilmesi kendisi tarafından olumlu karşılanmış ancak onun fikirlerine karşı çıkan muhaliflerinin eleştirileri dışlanmalarına ve cezalandırılmalarına neden olmuştur. Görüşlerinin çok rahat bir şekilde eleştirilmesi için gerekli fikirsel özgürlük ortamını temin etmemiş olması, onun oluşturduğu hareketin yayılmasına sahte bir ivme ve momentum kazandırmıştır. Ancak yükselen muhalif söylemlerin günden güne artarak yayılması bir asırdır yükselişte olan İbn Tûmert hareketinin yavaş yavaş terkedilmesine neden olmuştur. Hareketin muhalifleri o kadar çoğalmıştır ki çoğunluğu elde eden muhalifler en nihayetinde bu hareketin ilkelerine bağlı kalmakta ısrar

²⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü İbni'z-Zaman*, 5/46.

²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü İbni'z-Zaman*, 5/52.

edenlere isyancı muamelesi yaparak onlarla savaşarak onlara üstün gelmeyi başarmışlardır. Söz konusu bu tartışma ve kavgalar Muvahhidler Devleti'ni bir yarım asır boyunca sürekli zayıflatarak en nihayetinde devletin Berberî Zenâte kabilesine mensup büyük bir sülâle olan Merînîler (1196-1465) tarafından son derece zayıflatılmış ve çöküş sürecine giren Muvahhidler'in ilerleyen süreçte Haçlılar karşısında aldıkları askerî yenilgiler devletlerinin sonunu getirmiştir Sultan Ebu Yusuf el-Mansur komutasındaki Muvahhidler ordusunun Kastilya Kralı 8. Alfonso karşısında kazandığı Erak zaferi (591/1195) ile zirveyi yakalayan Muvahhidler Ukab Savaşında (609/1212) Haçlı ordusu karşısında uğradıkları hezimetle geri dönüşü olmayan bir çöküşün içine girmişlerdir.²⁶

İbn Tûmert'in mezhebî kimliği seçmeci bir tavrın sonucunda ortaya çıkmıştır. Oluşturmuş olduğu mezhebî kimliği ile hem aksiyoner kişiliğini hem de siyasî hedeflerini bir arada sunacağı bir zemin elde etmiştir.²⁷Griffel onu, başarılı ve yenilikçi bir kelâmcı olarak görmektedir.²⁸İbn Tûmert'in İmam Gazzâlî ile görüştüğü iddiasının bazı Batılı tarihçilerce kabul edildiği görülmektedir.²⁹Amira K. Bennison gibi bazı Batılı araştırmacılar da İbn Tûmert'in Bağdat'ta bulunduğu yıllarda orada meşhur olan akımları tanıma fırsatı bulduğunu ve bunlardan belli ölçülerde etkilenmiş olabileceğini ileri sürerler ki bu tezin doğruluğunu tespit eden bulguları onun hayatının her aşamasında görmemiz mümkündür. Bu araştırmacıardan biri olan Henri Laoust, İbn Tûmert'in ilim tahsili için Bağdat, Kahire ve muhtemelen Şam'a ve benzeri doğu vilayetlerine gittiğini ve bu vilayetlerde o yıllarda kendini gösteren birtakım dinî ve mezhebî cereyanları tanıma fırsatı bulduğunu ve fikrî cereyanlardan belli ölçülerde etkilenmiş olabileceğini,³⁰ İlkîyâ el-Harrâsî'nin öğretisi vasıtasıyla onun hocası Ebû'l-Meâlî Rûknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbûrî (ö. 478/1085)'nin nazariyesi ve Hanbelîlik doktrinini, yine o günlerde Bağdat'ta yaygın olan İmamiyye ve İsmailiyye mezheplerini tanıma imkânı bulmuş olabileceğini ifade eder.³¹ Diğer bazı araştırmacılar ise İbn Tûmert'in, Gazzâlî ve İlkîyâ el-Harrâsî ile görüştüğü iddialarının gerçeği yansıtmadığını iddia ederler. Ancak bu sahada bir otorite olarak kabul gören Ebû

²⁶ Râğîb, Sercanî, *Kıssatü Endelüs mine'l-Fethi Hatta's-Sukût* (Kahire: Müessesetü İkra, 2010), 606.

²⁷ Yavuz, "İbn Tûmert'in Mezhebî Kimliği", *CUİD*, 2069-2101.

²⁸ Frank Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefi Kelamı*, çev. İbrahim. H. Üçer (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 139.

²⁹ Bkz. Amira K. Bennison, *The Almoravid and Almohad Empires* (Edinburgh: Edinburgh Üniversitesi Yayınları, 2016), 62.

³⁰ Yusuf Eşbah, *Tarîhu'l-Endelüs fi Ahdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, çev. Muhammed Abdullah İnan (Kahire: Mektebetü'l-Hancî Yayınları, 1996), 1/195-196.

³¹ Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, 304-305.

Nasır Taceddîn Abdulvehhab b. Ali es-Sübkî (771/1369), *Tabakâtu's-Şafîyyeti'l-Kübrâ* adlı eserinde bunun tersini kaydeder.³²

Bazı Batılı kaynaklar İbn Tûmert'in Eş'arî ve Şafî mezheplerine tabi olduğunu kaydetmekte³³ ve ülkemizdeki Sönmez Kutlu gibi bazı araştırmacılar da İbn Tûmert'in Mağrip'te Eş'arîliğin yayılmasına vesile olduğunu iddia etmektedirler.³⁴ Fâtımîler ve onların kontrolündeki siyasi oluşumlarla mücadele halinde olan Selçuklular, bir bakıma İsmâiliyye ve Bâtınî düşünce ile mücadele edeceğini düşündükleri Eş'arîliğe Nizamiye Medreseleri aracılığıyla geniş imkânlar tanıdılar. Öte yandan Eş'arîlik ise sadece kendi bölgesinde hapsolmayıp farklı coğrafyalara yayılmayı amaçlamıştır. Tam da bu dönemde İbn Tûmert, Bağdat'a gelmiş ve Bağdat Nizamiye Medresesi'nde ilim tahsil etmiştir.³⁵ On yıl süren bu ilim yolculuğunda İbn Tûmert'in Eş'arî ilim adamlarından ders aldığı bilinmektedir. Bu isimlerin ortak özelliği kendi mezhepleri içinde de saygın bir konuma sahip olmalarıdır.³⁶

Daha önce de temas edildiği gibi İbn Tûmert ve Muvahhidler Malikî Mezhebine bağlıdırlar ancak bu bağlılıkları taassupkâr bir bağlılık değildir. Muvahhidler'i kuran ve devletinin dini, siyasi ilkelerini belirlemiş olan İbn Tûmert başta Malikî mezhebi olmak üzere bütün fikhî ve akidevî mezheplerden istifade etmiş ve öğrendiği her bilgiyi kendi görüş ve anlayışına göre yeniden yorumlayarak şekillendirmiştir. O, bunu yaparken bilginin kullandığı bir insan değil bilgiyi kullanan bir insan olmuştur. İnançlı, azimli, sabırlı, gayretli, aksiyoner ve güçlü bir lider olarak kendini ispatlayan İbn Tûmert hayatı boyunca birçok zorlukla mücadele etmek zorunda kalmıştır ancak o, bütün bu zorlukların üstesinden gelmeyi başarmıştır.³⁷

Muvahhidler dönemi mezhebî hareketlilik -bu dönemin son kısımları hariç tutulursa- devletin kurucusu olan Muhammed b. Tûmert'in dinî, mezhebi ve îtikâdî görüşü ile özdeş bir yapı arz etmektedir. Zira onun kurduğu devleti her yönüyle kurumsal bir devlet haline getiren Abdülmü'min b. Ali (1130-1163) bu yoldan hiçbir taviz vermeden uzun süre devlet yönetiminde kalmıştır.³⁸

1184-1199 yılları arasında halifelik makamına geçen Muvahhidler'in en üst düzeydeki istişare grubu olan 'Onlar Grubu'nun üyelerinden biri olan Berberî Hintâtî kabilesinin lideri

³² Ebû Nasır Taceddîn Abdulvehhab b. Ali b. Abdulkafî es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şafîyyeti'l-Kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv - Mahmut Muhammed et-Tenâhî, Kahire: Dâru'l-İhyai Kütübü'l-İslamiyye Yayınları, 1918), 6/109.

³³ Sübkî, *Tabakâtu's-Şafîyyeti'l-Kübrâ*, 6/109.

³⁴ Bkz. Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemi Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 184.

³⁵ Merrâkûşî, *el-Mu'cib fî Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib*, 136.

³⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü İbni'z-Zaman*, 5/46.

³⁷ Henri Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, 306-307.

³⁸ Mehmet Özdemir, "Yûsuf b. Abdülmü'min", 44/5-7.

Ebu Yusuf Nasır b. Yakup el-Mansur'un (ö. 595/1199) dönemine kadar İbn Tûmert'in ilkelerine bağlılık hiç bozulmadan devam etmiştir. Yakup el-Mansur'un halifelik makamına geçmesinden sonra bu gelenek bozularak Muvahhidler tarihinde ilk defa İbn Tûmert'in öğretileri ve ilkeleri tartışılmaya açılmıştır. Bu dönemde tartışmaya açılan İbn Tûmert ilkeleri, halk nezdinde yavaş yavaş etkisini kaybetmeye başlamış ve nihayetinde söz konusu bu ilkeler Muvahhidler Devleti tarafından da terkedilmeye başlanmıştır.³⁹ İbn Tûmert ilkelerinin terkedilmeye başlamasıyla baş gösteren tartışmalar, Muvahhidler'in birlik ve beraberliğini olumsuz etkileyerek Muvahhidler Devleti'ni zayıflatmaya başlamış ve bu genç devleti çöküş sürecine sokmuştur. Son dönemde başlayan itikadî tartışmalar merkezi yönetime olan bağlılığı ve güveni azaltmış ve bütün bu tartışmalara eklenen taht kavgaları ve bu kavgalarda Haçlılara kendilerine yardım etmeleri karşılığında çeşitli tavizlerin verilmiş olması halk arasında cihadî ruhun son derece zayıflamasına ve dolayısıyla daha önce Haçlılara karşı kazanılan zaferlerin yerini hezimetlerin almasına neden olmuştur.⁴⁰

4. İbn Tûmert ve Muvahhidler'in İnanç Yapılarında Kelâmî Tezâhürler

Muvahhidler Devleti'nin tarih sahnesinde kaldığı bir buçuk asırlık zaman zarfı içinde barındırdığı dinî ve mezhebi hareketliliğin genel olarak Malikî Mezhebi⁴¹ dairesinde kalmak suretiyle tarih boyunca İslam coğrafyalarında görülen birçok dinî ve itikadî fraksiyonlardan etkilendiğini söylemek mümkündür.⁴² Muvahhidler'in "mehdilik", "imamet" ve "imamın masumiyeti" konularındaki görüşlerine bakıldığında onların Şia'dan; "tevhid" ve "emr-i bi'l-ma'ruf ve'n-nehyi ani'l-münker" ve "adalet" konularındaki aşırı hassasiyetlerine bakıldığında Mu'tezile'den; nasların görünen manası ile amel etme eğilimlerine bakıldığında Zâhiriyye'den; uydurma kerâmetler planlayarak halkı etkileme girişimlerine ve nasları anlamları dışında te'vil etmiş olmalarına bakıldığında Batinîyye'den; tekfirci yaklaşımlarına baktığımızda Hâricîyye'den etkilendikleri söylenebilir. Ancak bu durum İbn Tûmert'in bu kelâmî mezheplerden herhangi birine tâbi olduğu manasına gelmemektedir. Bu olsa olsa onun, mezheplerin farklı eğilimlerini ihtiyaç duyduğu zaman ve zeminde kullanmak istemiş olduğunun taktiksel bir tezahürüdür.

Tarih araştırmacıları, İbn Tûmert'in Doğudaki uzun ikâmeti sırasında Batinî fikir akımlarından herhangi birinden etkilenmiş olabileceği düşüncesini genellikle kabul ederler.⁴³ Muhammed b. Tûmert oluşturmuş olduğu bu yeni ve renkli mezhebî kimliği ile yaşadığı

³⁹ bk. Adıgüzel, "Muvahhidler Devletin Tarihi Sürecinde Rota Değişimi", 11-15.

⁴⁰ Yavuz, "İbn Tûmert'in Mezhebî Kimliği", 2085-2087.

⁴¹ İsmail Yiğit, "Murabıtlar", 31/152.

⁴² Henri Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı - Sabri Hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 306-307.

⁴³ Elford Bell, *el-Firaku'l-İslamiyye fi Şimali'l-İfrikıyye mine'l-Fethi'l-Arabî Hatta'l-Yevm*, çev. Abdurrahman Bedevî (Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî Yayınları, 1987), 267.

dönemdeki geleneksel din anlayışına farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. İbn Tûmert'in içinde yaşamış olduğu topluma kazandırmış olduğu bu yeni dinî anlayış ve sergilemiş olduğu aksiyoner kişiliği, onu toplum tarafından tanınan ve aynı zamanda sevilip sayılan etkili bir dinî-siyasî şahsiyet haline getirmiştir.⁴⁴ İbn Tûmert'in Bağdat'ta bulunduğu yıllarda bölgede yaygın olan kelâmî akımları tanıma fırsatı bulduğunu ve bunlardan belli ölçülerde etkilenmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵

Bütün bu bilgilere ve sunulan kanıtlara bakılarak Muvahhidler'in dinî ve itikadi yapılarında homojen bir yapıdan söz etmenin zor olduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan Muhammed b. Tûmert'in uzun bir dönem tartışmaya kapatılmış olan kişisel dinî-itikadî görüşleriyle şekillenip siyasî ve toplumsal beklentileri karşılamak adına farklı fraksiyonların etkisine giren bu hareketin, itikadî, ilmî ve ideolojik olmaktan daha çok, milliyetçi ve millî çıkarlar ve beklentiler üzerinden beslenen, dinî görünümlü, Berberî bir hareket olduğunu söylemek de mümkün olacaktır. Nitekim İbn Tûmert davet ve irşat çalışmalarıyla dini yaşamda bir ıslahat girişimi ile tatmin olmayacağını ve kendi yetiştirdiği talebeler ile yönetime talip olduğunu, imamet iddiasında bulunarak çok açık bir şekilde ortaya koymuştur. Ancak onun bu iddiasındaki gayesinin, yapmayı planladığı geniş çaplı ıslahat çalışmalarında siyasi ve askeri güçten de istifade etmek olduğu söylenebilir. Zira onun, bütün hayatı boyunca bütün imkân ve gücünü iyiliği emretme ve kötülükten nehyetme faaliyetlerinin yanı sıra dâvet, ıslah ve ilmî çalışmalara vakfetmiş olduğu görülmektedir. Zira İbn Tûmert, hayatının hiçbir döneminde rahatı ve şatafatı tercih etmemiştir. Yaşam boyunca mütevazı bir hayat yaşamayı tercih eden İbn Tûmert'in bütün bu gayretlerinin arkasında sadece siyasi bir makam elde etme sevdasının olabileceğini düşünmek gerçeği yansıtan bir düşünce olmayacaktır. Onun ilmî birikimi, muhakeme ve münâzara gücünün karşısında zamanının hiçbir fakihî duramamış ve genellikle dönemin alimleri ile girdiği bütün münazaralarda onlara üstünlük sağlamayı başarmıştır.⁴⁶

Daha önce de temas edildiği gibi -Muhammed b. Tûmert başta olmak üzere-Mu'tezile'nin üzerinde yoğun bir şekilde durduğu "tevhid, adalet, iyiliği emretmek ve kötülükten nehyetmek" gibi ilkelere o kadar önem vermiştir ki bu durum onun Mû'tezilî olabileceği düşüncesini bile akla getirmiştir. Şerafeddin Yaltekaya'nın iddiasına göre İbn Tûmert'in öncülük ettiği Muvahhidler hareketine bu ismin verilmesinin ana sebebi aslında onun Mu'tezile ile olan bağlarından kaynaklanmaktadır.⁴⁷

Muhammed İbn Tûmert'in başlattığı ve başlarda çok da ilkesel giden bu harekette -kısa sürede kitleleri etkileyebilmek veya hareketin taraftarı olmayanların bertaraf edilebilmesini

⁴⁴ bk. Yavuz, "İbn Tûmert'in Mezhebî Kimliği", 2069-2101.

⁴⁵ Sübkî, *Tabakâtu's-Şafîyyeti'l-Kübrâ*, 6/109.

⁴⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü İbni'z-Zaman*, 5/49-50.

⁴⁷ M. Şerafettin Yaltekaya, "İbn Tûmert", *Dâru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası* (1928), 45-46.

sağlamak adına- zaman zaman Zahirî ve zaman zaman da Batınî yaklaşımlara yer vermiş olduğu bilgisi araştırmacılar tarafından kabul edilen bir gerçektir. Bir düşünce hareketinin ana ilkelerini muhafaza etmesi kaydıyla farklı düşüncelerden etkilenmiş olması ve taşıdığı bazı özelliklerin diğer düşünce hareketlerine benzemesi düşünce hareketleri dünyasında oldukça doğal karşılanan bir durumdur. Bu ve benzeri kısmî benzeşmeleri delil göstererek hareketin esas yapısı ile ilgili sınıflandırıcı hükümler vermek doğru ve ilmî bir yaklaşım olmayacaktır.

İtikatta Ehl-i Hadis'in metodunu benimseyen Murâbitlar'ı Mücessime ve Müşebbihe olarak niteleyip onları dalâlet ehli olmakla suçlayan Muvahhidler'in, Murâbitlar'dan birçok kişiyi katletmiş olmaları Haricîlerin ve tekfirci yaklaşım sergileyen diğer grupların anlayış ve uygulamaları ile benzerlik teşkil etmektedir. Muvahhidler'in kendileri dışındaki dinî anlayışlara karşı tahammülleri olmayan, tasvip etmedikleri fıkıh kitaplarını yaktırabilen ve kendilerinden olmayan Müslümanları en şiddetli baskılara maruz bırakabilen bir anlayışa sahip oldukları görülmektedir. Muvahhidler'in takdir edilen faaliyetlerinin yanı sıra bu sert tutumları İslam araştırmacıları tarafından en şiddetli şekilde eleştirilmiştir. İşin daha hazin olan yanı ise; birçok şarkiyatçının söz konusu sert uygulamalara işaret ederek İslam Medeniyetini lekeleyici ithamlarda bulunmuş olmalarıdır.⁴⁸ Batılı şarkiyatçılardan biri olan Maribel Fierro Muvahhidler'in hakimiyeti altında bulunan topraklarda yaşayan gayrimüslimlere ve onların düşüncelerini kabul etmeyen Müslümanlara karşı büyük baskı kurduklarını iddia ederek bu konuda benzer eleştirileri yapan diğer şarkiyatçılara öncülük etmiştir.⁴⁹

5. Muvahhidler'in Mâlikîlik ve Eş'arîlik Mezheplerine Bağlılıklarını Gösteren Tezahürler

Muvahhidler Hareketi'nin kurucusu olan Muhammed b. Tûmert'in, onun yolunda hiç ayrılamadan yürüyerek gerçek manada Muvahhidler Devleti'ni kurup kurumsal bir yapıya kavuşturan Abdulmü'min ve ardından gelen Muvahhid halifelerin fikhî olarak Malikî ve itikadî olarak da Eş'arî mezheplerine kuvvetle bağlı oldukları hususu araştırmacılarca genel olarak kabul görmüş bir durumdur.⁵⁰ Ancak daha önce de belirtildiği gibi İbn Tûmert'in Malikî Mezhebine olan bağlılığı taassupkâr bir bağlılık olmaktan uzaktır. O, aslında başta Malikî mezhebi olmak üzere bütün fikhî ve akıdevî mezheplerden istifade ederek kendi özel anlayış, düşünce ve yaşantısını şekillendirmiş aksiyoner bir kimlik olarak kendisini göstermiştir.⁵¹

⁴⁸ Selmânî, *Rakmî'l-Hüel fi Nuzumi'd-Düveli*, 57.

⁴⁹ bk. Fierro, "es-Siyase ed-Diniyye li'l-Muvahhidin", 1129-1150.

⁵⁰ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü İbni'z-Zeman*, 5/46.

⁵¹ Henri Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, 306-307.

İbn Tûmert yapmış olduğu davet ve irşat çalışmalarının yanı sıra Malikî mezhebine son derece bağlı olan Murâbitlar'ın birçok dinî ve siyasi uygulamalarını ağır bir şekilde eleştiriye tâbi tutarak bu devleti ve devlete bağlı olan dinî ve siyasî otoriteleri yıpratma girişiminde bulunmuştur. Bütün bunlar Murabitlar Devleti'nin fakihlerinin İbn Tûmert'e hücum etmeleri ve onun ortadan kaldırılması için siyasi otoriteler nezdinde çalışmalar başlatmalarına neden olmuştur.⁵²

909-1171 yılları arasında Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de hüküm süren bir Şîî devleti olan Fâtımîler aracılığı ile Fas bölgesine giren Rafizî görüşler, Muvahhidler'in İbn Tûmert ile başlattığı tevhid hareketi sonucu önemli ölçüde ortadan kaldırılmış ve yapılan davet, irşat ve eğitim çalışmaları ile Mağrib bölgesinde Malikî mezhebi yaygınlaşmıştır.

İbn-i Tûmert, Eş'ari kelamına göre akaid dersleri vermiş, "Allah'ın sıfatları, tevhid, adalet ve emr-i bi'l-maruf ve'n-nehî ani'l-münker" gibi kavramlara yapmış olduğu aşırı vurguyu kendi Eş'ariliğine mâni bir durum olarak görmemiştir. Ancak bu durumu gözden kaçıran bazı araştırmacılar onun Mu'tezilî olabileceği düşüncesini ortaya atmışlardır. Halbuki bu kavramlar İslâm dîninin ortak kavramlarıdır ve birtakım akıdevî mezheplere aidiyeti gerektirmemektedir.

Malikî kelam alimlerinin zaman zaman "Teşbih ve Tecsîme" düştüklerini iddia eden İbn Tûmert onları bu konuda da şiddetle eleştirmiştir. İbn Tûmert, kendisinin kurtarıcı bir mehdi ve ümmeti hakikate ve tevhide davet eden dinî ve siyasi bir lider olarak tanıtmıştır. İbn Tûmert aynı zamanda kendisine Muvahhidlerce masumiyet atfedilmiş olmasına ses çıkarmayarak imametin tartışma konusu yapılmasının önüne geçmek istemiş olabilir. Masum bir imam olarak tanıtılmış olmasına ses çıkarma yarak bu şekilde tanıtımının yapılmış olmasına onay vermiş olan İbn Tûmert'in kendisini tartışılmaz bir dinî otorite olarak benimsetebilmek için de yapay kerâmetler üretmeye çalıştığı iddia edilmektedir.⁵³ Ancak bazı tarih kitaplarında yer alan bu iddiaların gerçeği yansıtıp yansıtmadığı tartışma konusudur. Zira bölgede sık sık el değiştiren iktidarların bir önceki iktidar ile ilgili olarak karalamacı bir yaklaşımla tarihsel kayıtlara girebildiği göz ardı edilmemelidir.

Muvahhidler itikadî olarak Eş'arî, amelde Malikî olmalarına rağmen Malikî fukahasına, re'y ashabına ve fûrû kitaplarına karşı bir tutum içinde olmuşlardır. İslam tarihçileri ve kelimcileri Muvahhidler'in Malikî fukahasına, re'y ashabına ve fûrû kitaplarına karşı bir tutum içinde oldukları hususunu dile getirmişlerdir.⁵⁴

Muvahhidler'in naslardan hüküm çıkarma konusunda Zahirî mezhebinin usulünü takip ederek nasların zâhirine göre hüküm verdikleri bilinmektedir. Yine onların nasların

⁵² Adnan Adıgüzel, "Muvahhidler Hareketinin Doğuşu", *Ekev Akademi Dergisi* 51 (Bahar 2012), 118.

⁵³ İbn Tûmert, *Eazzu ma Yutlab*, 217-218.

⁵⁴ İbn Tûmert, *Eazzu ma Yutlab*, 6-7.

anlaşılmasında Re'y'e (görüş) yer veren Malikî fakihlere ve onların kaleme aldıkları fikhî eserlere kesinlikle karşı oldukları anlaşılmaktadır. Malikî mezhebine sahip çıkarak katıksız bir Zahirî anlayış sergileyen Merînîler'in önde gelen tarihçisi İsmail b. el-Ahmar (725-807 H. /1325-1405 M.) *Buyûtât Fâs el-Kübrâ* adlı eserinde Muvahhidler'in naslardan hüküm çıkartırken sadece nasların zâhirine göre hareket ettiklerini ve şeriatın maksat ve gayelerini dikkate almadıklarını iddia eder. İbn el-Ahmer, Muvahhidler'in fetva verirken makasid dikkate almayan Malikî fakihlerini şiddetle eleştirip onların fetva vermelerini yasakladıklarını, onlara ait fikhî eserleri ve bazı kütüphaneleri yaktırdıklarını zikretmektedir ki tarih kaynaklarında İsmail Ahmer'in bu iddiasını doğrulayacak birçok kayda rastlamak mümkündür.

Henri Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler* adlı kitabında İbn Tûmert ile ilgili şu sözlere yer veriyor:

Mezhep imamlarının otoritelerini reddeden İbn Tûmert, -ister Ebu Hanife, Malik, Şafii, İbn Hanbel, İbn Hazm isterse başka bir müçtehidin mezhebi olsun- belli bir mezhebe tamamıyla bağlılığı ret ediyordu. Bununla birlikte o, İmam Malik'in Muvatta'sını bir hadis mecmuası olarak değerini kabul ediyordu. Onun, Muvatta'yu bir hadis mecmuası olarak görmesi hâkim mezhep olan Malikiliğe karşı taviz verdiğini gösteriyor. Ancak onun buradaki hadisleri kendine göre şerh etmekte olduğunu da unutmamak gerekmektedir.⁵⁵

Laoust'un bu iddiası bazı tarihçiler tarafından teyit edilmiş olsa da tarihçilerin birçoğu İbn Tûmert'in amelde Maliki, itikatta ise Eş'ari olduğunu kabul eder ve onun bazı itikadî konularda Ehl-i sünnet olarak kabul edilmeyen mezheplerin görüşlerini almış olmasını istisnaî durumlar olarak değerlendirir.

6. Muvahhidler'de Cifir İlmi ve Bâtınî Tezahürler

İbn Tûmert'in başlattığı Muvahhidler Hareketinin ilk döneminde bazı Bâtınî fikirlerle tanıştığı, "Cifir"⁵⁶ adı verilen bir kitabı incelediği ve bazı kaynaklarda Ehl-i Beyt'e has olduğu iddia edilen bu ilmi tahsil ettiği iddia edilmektedir. Yine bu iddialarda İbn Tûmert'in Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765) tarafından miras bırakıldığına inanılan bu ilmi elde ettiği ve onun bu ilimle gelecek ile ilgili haberler verdiği hususu yer almaktadır. Tarih kaynaklarında daha çok

⁵⁵ Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, 306-307.

⁵⁶ Cifr: Gelecekte vuku bulacak olayları değişik metotlarla öğrettiğine inanılan ilmin adıdır. bk. İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemî'l-vasit* (Kahire: Çağrı Yayınları, 1960), 1/126; Fîrûzâbâdî, *el-Kamusu'l-Muhit* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale Yayınları, 1987), 468; Yurdagür, "Cefr", 7/215; Emrullah İşler - İbrahim Özey, *Türkçe Arapça Kapsamlı Sözlük* (Ankara: Fecir Yayınları, 2010), 230; Mehmet Sait Şimşek, *Cifir Hesabı* (İstanbul: Şamil Yayınevi Yayınları, 2000), 1/189; Subhî Salih, *Mebahis fi Ulûmi'l-Kuran* (Beyrut: Daru'l-İlim li'l-Melâyîn Yayınları, 1977), 237-238.

Şiiler ve bazı sûfî gruplarca kabul gören söz konusu bu ilmin İbn Tûmert tarafından da kabul edildiği ve İbn Tûmert'in *Kitabu'l-Cefr* adlı bir kitabı olduğu⁵⁷ ve bu kitapta gelecekle ilgili birtakım bilgiler verdiği nakledilir.⁵⁸

İbn Tûmert'in gaipten haber vermeye yeltenmiş olması ve diğer bazı eylem ve söylemleri sünnî mezhepler tarafından eleştirilmiştir. Bölgede Muvahhidler Devleti'ne son vererek kendi devletlerini kuran Merînîler'in tarihçilerinden olan İbnü'l-Ahmer (ö. 807/1404) *Buyutâtü'l-Fasü'l-Kübrâ* adlı eserinde her ne kadar İbn Tûmert'in bu tür ilimleri İmam Gazzâlî'den (ö. 505/1111) tahsil ettiğini iddia etmiş olsa da bu iddia teyide muhtaçtır. Zira İbnü'l-Ahmer kitabında bu iddiasını ispat edecek deliller sunamamıştır.⁵⁹ Bâtınî zihniyetin fikirlerini benimsemiş olan İbn Ahmer'in Bâtıniyye aleyhinde kitap yazan Hamid el-Gazzâlî hakkında bu türden iddialarda bulunmuş olması mezhebî bir husumetin tezahürü olabilir. Zira Gazzâlî Bâtınî fikirlere karşı reddiyelerini içeren bir kitap kaleme almıştır.⁶⁰ İbn Tûmert'in Bâtınî bazı fikirlere sahip olduğu söylenebilir ancak bu fikirleri Gazzâlî'den aldığı bilgisinin gerçeği yansıtmadığı görüşü akademik çevrelerde genel kabul görmüştür.⁶¹

Muvahhidler'in anayasası niteliğinde olan *Eazzu ma Yutlab* adlı eseri kaleme alan Muhammed b. Tûmert'in fikirleri geleneksel yaklaşıma sahip İslam kelimcileri ve tarihçilerinin büyük bir bölümü tarafından kabul görmemiş ve onun bazı fikirleri şiddetli eleştirilere maruz bırakılmıştır. İbn Tûmert'i şiddetle eleştirenlerden biri olan *Ramü'l-Hülel fi Nuzumi'd-Düvel* adlı eserin sahibi Lisanüddin b. Hatib (776/1374) İbn Tûmert'in kendisine gelen bir çeşit vahiy ile dinî tebliğ etmek üzere görevlendirildiğini iddia ettiğini, içtihad ve taklide dayalı kitapları reddettiğini, Haricilik yönü ağır basan ve gelecekte vuku bulacak birtakım olayları haber vermeye çalışan biri olduğunu iddia etmektedir.⁶²

Muhammed b. Tûmert'in kendisine tâbi olanlara: “*Şayet dileseydim gelecekte başınıza hangi halifeler gelecek size tek tek sayardım,*”⁶³ demiş olması ve bazı rivayetlerde Murâbitlar'ın cehennem ehlinden olduklarını haber verdiği, Muvahhid olanların cennetlik; Muvahhid olmayanların ise cehennemlik oldukları yönündeki konuşmaları onun bazı nasları Bâtınîler

⁵⁷ İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü İbni'z-Zeman*, 5/48.

⁵⁸ Nasiri, *Kitabü'l-İstiksa li Ahbari Düveli'l-Meğribi'l-Aksa*, 1/138-139.

⁵⁹ İsmail İbnü'l-Ahmer, *Buyutât Fâs el-Kübrâ*, (Rabât: Dâru'l-Mansûr Yayınları, 1972), 34.

⁶⁰ Gazalî'nin Bâtıniyye hakkındaki görüşleri için Bkz. Ebu Hamid el-Gazali, *Fedaihu'l-Bâtıniyye*, thk. Abdurrahman Bedevî, (Kuveyt: Müessesetü Darü'l-Kitabi's-Sekafiyye, 1964), 11-20.

⁶¹ Mustafa Mağzâvî, *et-Tehavvulâti'l-Mezhebiyye fi'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endülüis Hilâle'l-Asri'l-Muvahhidıyyi* (6. H.-8. H. / 11.-13. M.), Bozeriah (Cezayir): Öğretmen Yüksek Akademisi, Doktora Tezi, 2012), 120.

⁶² İbn Hatîb es-Selmânî, *Rakmü'l-Hülel fi Nuzumi'd-Düvel*, (Tunus: Hatıratı Tunus el-Mahmiyye, 1316), 57.

⁶³ Mağzâvî, *et-Tehavvulâti'l-Mezhebiyyefi'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endülüis Hilâle'l-Asri'l-Muvahhidıyyi*, 121.

gibi yorumladığını göstermektedir.⁶⁴ Zira kabul edilemez derecede hakikatten uzak te'viller yapmak Bâtinîler'in en önemli yöntemlerinden biridir.⁶⁵

7. Muvahhidler'in Naslara Zahirî Yaklaşımları ve Sonuçları

İbn Ahmer gibi bazı tarihçiler Muvahhidler'in, Murâbıtlar'a karşı başlattıkları savaşlar yüzünden İslâmî fetihlerinin sekteye uğradığını, Müslümanların Haçlılardan gelen saldırılara karşı savunmasız bir duruma düştüklerini, Haricîlerin yaptıkları gibi Müslümanları tekfir ederek onları hiç düşünmeden katlettiklerini iddia ederler. Ancak Muvahhidler'e muhalifliği ile bilinen bu ve benzeri tarihçilerin olayları tasvir ederken abartılı bir dil kullanmış olabileceği de gözden kaçırılmamalıdır.⁶⁶ Zira Muvahhidler'in davet ve irşat üsluplarında belli derece bir sertliğin hâkim olduğuna birçok araştırmacı dikkat çekmekle beraber -iç çekişmelerde ölenler hariç tutulursa- müslümanları sırf müslüman oldukları için katlettiklerine dair iddialar asla gerçeği yansıtmamaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi Muvahhidler'e yöneltilen en büyük eleştirilerden biri de onların nasların zahirîne göre hareket etmiş olmalarıdır. Onların bu yaklaşımı nasları bağlamından ve maksadından koparılmasına neden olduğu iddia edilmiştir. Araştırmacılar bu durumun dini ilkelerin, gaye ve maksatları açıklanırken farklı ön yargı ve sapmalara neden olduğunu ifade etmektedirler. Muvahhidler'in zahirî yaklaşımlarının dînin davet ettiği bazı gayelerinyanlış anlaşılmasına neden olduğu iddiası Muvahhidler'e yöneltilen önemli eleştirilerden biridir.⁶⁷

Naslara kuvvetle bağlı kalmaya gayret sarf etmekle övünen Muvahhidler'in bazı dönemlerinde nasları tefsir ederken keyfi yoruma başvurdukları görülür. Bu duruma dair örneklerden biri de İbn Ömer'in rivayetiyle gelen ⁶⁸ ” مَا بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ قِبْلَةٌ ” (Kible doğu ile batının arasında bir istikâmettedir)⁶⁹ hadisini kendilerine münhasır bir yorumla algılayarak imar

⁶⁴ Mağzâvî, *et-Tehavvulâti'l-Mezhebiyye fi'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endülüs Hilâle'l-Asri'l-Muvahhidîyyi*, 121.

⁶⁵ Gazzâlî, *Fedaihu'l-Bâtiniyye*, 53-54.

⁶⁶ İbnü'l-Ahmer, *Buyûtât Fâs el-Kübrâ*, 19-20.

⁶⁷ İbnü'l-Ahmer, *Buyûtât Fâs el-Kübrâ*, 19-20.

⁶⁸ Muhammed b. Abdurrahman b. Abdurrahim el-Mübarkefûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezî* (Beyrut: Daru'l-fikr Yayınları, 2011), Kitabu's-Salât, Babu ma câe enne ma beyne'l-meşriku ve'l-mağribi kibletin, 344, 2/267.

⁶⁹ Hadisin Manası: “Doğu ile batı arası kible sayılır.” Bu; Peygamber -sallallahu aleyhi ve sellem- tarafından doğu ve batı yönünün arasının namaz kılanların kiblesi olduğunun beyanıdır. Bu hitap Medine ehline ve onların yönüne uyanlar içindir. Çünkü onlar Kâbe'nin kuzeyine düşmektedirler. Kible; Medine ehline ve Şam ehlinden olup Medine ehli ile aynı yönde ve hizada bulunanlar ile kuzey bölgesinde yaşayanlar için doğu ve batı yönleri arasındadır. Bunların kible yönleri güneye doğru yani Kâbe yönüne doğrudur. Güney yönünde bulunan Yemen ve o istikamette olan yerler ise doğu ile batı arasına yönelirler. Doğu ve batı ahalisine gelince onlar için kible kuzey ve güney yönleri arasındadır. Çünkü asıl olarak yönler dört tanedir: Kuzey, güney, doğu ve batı. Şayet namaz kılan kişi Kâbe'ye göre doğuda, ya da batıda ise kiblesi kuzey ile güney arasındadır. Şayet kuzey ve güney tarafında ise onun

etmiş oldukları camilerin mihrabını kuzey yönünde yapmış olmalarıdır. Muhaddisler bu hadisin Medine ve onun Mekke istikametinde bulunan yerleşim birimlerinde yaşayanlar için söylendiğini, her bölge için kible yönünün kişinin dünya üzerindeki konumuna göre değişmesinin bilinen bir gerçek olduğunu ifade etmektedirler. Medine'de bulunan bir insanın sağ tarafını doğuya, sol tarafını da batıya verdiği kible istikameti tam olarak onun ön tarafı olan güney yönünde olmaktadır. Peygamber (sas) batı ve doğunun ortası olan güneye döndüğünde kibleye dönmüş olunacağını ve hafif sapmalarının namaza zarar vermeyeceğini beyan etmek istemiştir. Bu durum Medine ve onun Mekke istikametinde bulunan yerler için geçerlidir. Zira insanın kibleye dönebilmesi için yeryüzündeki konumuna göre yönünü Kâbe yönüne bakacak şekilde ayarlaması gerekecektir.

Tinmellel Mescidi'ni yaptıran Abdülmü'min'in bahsi geçen hadisi yanlış değerlendirerek Peygamberimizin Medine ve Medine yönünde yer alan yerleşim birimleri için söylediği bu durumu Kuzey Afrika'da bulunan şehirler için de tatbik etmiş ve kiblenin tam tersi olan bir istikameti kible olarak tayin etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Miladi 1153 yılında Tinmellel'de bulunan Atlas dağlarında Abdülmü'min b. Ali tarafından tesis edilen ve İbn Tûmert hayatta iken yapımı tamamlanan Tinmellel Mescidi'nin kible yönünün yanlış olması bu anlayışın canlı bir örneğidir. Muvahhidler'in, hadisi bu şekilde yorumlamaları elbette naslara zahîr olarak yaklaşımlarının bir tezahürüdür. Muvahhidler, Murâbıtlar'ın elinde olan Merâkeş'i ele geçirmek için yaptıkları saldırıları ve kuşatmaları buradan hareket ederek gerçekleştirmişlerdir. Muvahhidler'den sonra hüküm sahibi olan Merînîler döneminde bu mescid ve mihrabı yanlış yöne konan diğer mescitlerin kibleleri düzeltilerek bu yanlıştan dönmüştür. İbn Tûmert ölünce cenazesi bu külliye mescidinin bir kenarına defnedilmiştir. Mescidin namaz kılınan alanında herhangi bir kabir bulunmamaktadır. Bu da Muvahhidler'in bazı bölgelerde rastlanan ve önemli bazı şahsiyetler öldüklerinde cenazelerinin inşa ettirdikleri camilerin avlularına veya uygun bir kenarına defnedilmesi geleneğini başlattıkları veya daha önce Murâbıtlar tarafından başlatılan bu geleneği sürdürdükleri anlamına gelmektedir.

Fierro, Muvahhidler'in ele geçirdikleri yerlerde bulunan ve Murâbıtlar tarafından yaptırılmış olan mescitleri, tam olarak mü'min saymadıkları Murâbıtlar'ın ellerinde necis yerler haline geldiğini bu mescitlerde ibâdet yapılabilmesi için bu mekanların temizlenmesi ve kiblelerinin değiştirilmesi gerektiğini, ancak bundan sonra buraların mescid sayılabileceği

---

kiblesi doğu ile batı arasındadır. Bu durum Allah Teâlâ'nın kulları için bir kolaylaştırmadır. Eğer O, kullarından Kâbe'nin tam olarak kendisine yönelmelerini isteseydi hiç kimsenin namazı sahih olmazdı. Kâbe'yi arkasına ya da yanına almadığı müddetçe ondan uzak olup Kâbe'yi göremeyen için kiblede biraz sapmak onun namazına etki etmez. Şayet aksi bir durum olsaydı, bu durumda namazı sahih olmazdı. Çünkü bu kimse, kiblenin kendisi olan Kâbe'ye doğru yönelmemiş olacaktır.

şeklinde bir inanca sahip olduklarını iddia eder.⁷⁰ Ancak Muhammed b. Tûmert'e ait olduğu iddia edilen *Muvatta İmami'l-Mehdiyyi* adlı eserde kiblenin Kudüs'ten Mekke'deki Kâbe'ye çevrildiğini beyan eden hadis-i şerif yer almış ve söz konusu hadisin şerhinde kible yönünün Kâbe'den başka bir yöne değiştirdiğine dair bir açıklamaya rastlanmamıştır.⁷¹

Fierro, zikri geçen makalesinde Muvahhidler'in, Murâbitlar'a ait camiler ve kibleleri hakkındaki inançlarını şöyle açıklar:

Muvahhidler feth ettikleri yerlerde yapılmış mescitleri Murâbitlar tarafından kirletilmiş mekanlar olarak görürlerdi. Onlara göre bu mescitlerde ibâdet yapılabilmesi için oraların bu kirlilikten kurtulması gerekecekti... Bu mescitler onların necasetinden temizledikten ve kibleleri değiştirildikten sonra ibâdethane olarak kullanılabilir.⁷²

8. Muvahhidler'in Çöküş Sürecine Girişi

Son dönemine kadar Muvahhidler, İbn Tûmert'in fikirlerinden asla taviz vermemişlerdir. Ancak Halife Yakûb el-Mansûr (1184-1199) bu ilkeleri eleştirmeye başlamış ve bu ilkelerden ve bu ilkelere bağlı olarak ortaya çıkan anlayışlardan uzaklaşmaya başlamıştır. Zâhirîliği benimseyen Yakûb el-Mansûr'un hüküm sahibi olduğu bu son zaman diliminde bu mezhebin nüfuzu artma eğilimine girmiştir. İbn Tûmert ve Muvahhid hükümdarların çoğu amel bakımından Malikî olmakla birlikte zaman zaman Zâhirî tezahürler de göstermişlerdir ancak, bu mezhep Mağrib ulemâsı arasında fazla rağbet görmemiştir. Zahirîliğin halk nezdinde gerekli ilgiyi görmediğini gören Yakûb el-Mansûr bu sefer de Şâfiî mezhebine yönelmiştir.

Yakûb el-Mansûrla beraber Muvahhidler'i gerçek birer Muvahhidî yapan değerler artık toplum tarafından da terk edilmeye başlanmış ve Muvahhidler Devleti'nin İbn Tûmert'in ilkeleri ile daha fazla yaşayamayacağı anlaşılmıştır.⁷³ Muhammed b. Tûmert'in siyasî ve dinî ilkelerinin belli bir süre sonra İslam toplumundaki birliği, kardeşliği ve barışı tehdit eder bir hal aldığını gören siyasiler çareyi bu ilkeleri terk etmeye başlamakta bulmuşlardır. Ancak bütün Muvahhidler bu uzaklaşmayı hazmedemediklerinden Muvahhidler'in özellikle yönetici tabakasının söz konusu ilkelere uzaklaşmaları Muvahhidler Devleti'nin birlik ve beraberliğini zayıflatmış ve buna paralel olarak yönetimde söz sahibi olanlar arasında başlayan iktidar mücadeleleri ve elbette ki Haçlı seferleri devleti çöküşün eşiğine getirmiştir.

⁷⁰ Fierro, "es-Siyase ed-Dîniyye li'l-Muvahhidîn", 1139.

⁷¹ İbn Tûmert, *Muvatta el-İmami'l-Mehdi* (Cezayir: Vilayetü Umûmi'l-Fitri'l-Cezâîrî Yayınları, 1322/1905), 343.

⁷² Fierro, "es-Siyase ed-Dîniyye li'l-Muvahhidîn", 1139.

⁷³ Yavuz, "İbn Tûmert'in Mezhebî Kimliği", 2085-2087.

Sonuç

Muvahhidler'in itikadî mezheplerinin Eş'arilik olduğu konusunda genel bir kanaatten bahsetmek mümkündür. Ancak Muvahhidler'in Eş'ari olmakla birlikte özellikle ilmi çevrelerde birçok farklı mezheplerin itikadî görüşlerinden etkilenecek diğer kelâmî mezheplerle ortak birtakım anlayış ve uygulamalarının olduğu söylenebilir.⁷⁴ Bundan dolayı onların belli bir mezhep disiplinine tam olarak ait oldukları ve bu disiplinin dışına asla çıkmadıkları düşüncesi gerçeği yansıtmayacaktır. Muvahhidler'in kurucusu Muhammed b. Tûmert genel olarak amelde Malikî, itikatta Eş'arî olmakla beraber zaman zaman bu mezhebin ilkelerinin dışına çıkmaktan çekinmemiş, yerine ve zamanına göre, Ehl-i Sünnet/Şîî ayırımı yapmadan itikadî mezheplerden faydalanmıştır. Kurduğu devletin amelî ve îtikâdî yapısı konusunda birçok mezhebin görüşlerinden yararlanan İbn Tûmert böylelikle kendisine özgü itikadî bir yapı ortaya çıkarmıştır. İbn Tûmert keskin zekâsı ile almış olduğu ilimleri kendi süzgecinden geçirerek ilmî dirayet ve yüksek özgüven duygusu içinde bu ilimlere yeni açılımlar kazandırmış yüksek münazara ve ikna kabiliyetini kullanarak fikirlerini yayma gayretine girişmiştir.

İbn Tûmert'in itikad dünyasında yansımaları olan bazı yenilikçi yaklaşımların ve bu yaklaşımların topluma sunumunda kullandığı özgün metotların yapılacak olan yeni araştırmalarda ele alınması, dönemin itikadî özellikleri hakkında kapsamlı tarihsel ve dinî bilgi birikiminin elde edilmesi açısından son derece önemlidir. Bu alanda yeni konu ve başlıklar altında yapılacak olan ilmi araştırmalar, dönemin dinî, kültürel ve medeniyet alanında sergilemiş olduğu yeni yaklaşımların tanınmasına katkı sağlayacaktır. Ülkemizde Muvahhidler dönemi ile ilgili olarak yapılan çalışmaların son derece sınırlı kalmış olduğu gerçeği dikkate alındığında, artık ülkemiz mezhep tarihçilerinin söz konusu dönemle ilgili yeni çalışmaların yapılması gerekir. Aynı şekilde başlangıçta çok radikal temeller üzerine inşa edilen Muvahhidler Devleti'nin sadece bir buçuk asır sürmüş olmasında dinî söylemlerdeki zahirî ve köktenci yaklaşımların etkilerinin olup olmadığı konusu araştırılmaya muhtaç konulardan biri olarak önümüzde durmaktadır.

Kaynakça

- Adıgüzel, Adnan. "Muvahhidler Hareketinin Doğuşu". *Ekev Akademi Dergisi* 16/51 (Bahar 2012), 115-132.
- Adıgüzel, Adnan. "Muvahhidler Devletinin Tarihi Sürecinde Rota Değişimi". *Ekev Akademi Dergisi* 17/55 (Nisan 2011), 1-20, <https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423877884.pdf>

⁷⁴ H. İbn Ma'tûk, *Havle Zahiriyyeti'l-Muvahhidîn İsti'nâfü Bahs ve Fethu Nikaş* (M'sila Üniversitesi, Beşerî ve Sosyal İlimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1440/2019), 14.

- Adıgüzel, Adnan. *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler Kuruluş Dönemi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- Adıgüzel, Adnan, "Muvahhidi Halifesi Abdülmümin'in Yönetim Anlayışı". *e-Şarkıyyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 5 (Nisan 2011), 72-86, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/115966>
- Ali Kanber, İlyas. "Benî Gâniye Ailesinin Mağrib ve Endülüs'te Muvahhidler Devleti'ne Karşı Siyasî-Askerî Mücadelesi". çev. Adnan Adıgüzel. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Güz 2018), 317-346, https://isamveri.org/pdfdrgr/D04055/2018_2/2018_2_ADIGUZELA.pdf
- Aschbach, Joseph. *Tarihu'l-Endeliüs fi Ahdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, (*Geschichte Spaniens und Portugals zur Zeit der Herrschaft der Almorawiden und Almohaden*). çev. Muhammed Abdullah İnan. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî Yayınları, 1996.
- Aytekin, Arif. "İbn Tûmert". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/425-427. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Bell, Elford. *el-Firaku'l-İslamiyye fi Şimali'l-İfrikıyye mine'l-Fethi'l-Arabî Hatta'l-Yevm*. çev. Abdurrahman Bedevî. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1987.
- Beyzak, Ebu Bekir b. Ali es-Sanhacî. *el-Mehdi İbn Tûmert Bidayeti Devleti'l-Muvahhidîn*. Rabat: Dâru'l-Mansûr, 1971.
- Coşkun, Kasım. *İbn Tûmert'in Kelâmî Görüşleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Eşbah, Yusuf. *Tarihu'l-Endeliüs fi Ahdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*. 2 cilt. çev. Muhammed Abdullah İnan. Kahire: Mektebetü'l-Hancî Yayınları, 1996.
- Fierro, Maribel. "es-Siyase ed-Dîniyye li'l-Muvahhidin". çev. Usâme Şâfiî es-Seyyid. *el-Merci fi Tarihi İlmi'l-Kelam*. ed. Sabine Schmidtke. 1/1129-1150. Beyrut: Merkezü Nemâi li'l-Buhusi ve'd-Dirâsât, 2018.
- Fîrûzâbâdî. *el-Kamusu'l-Muhit*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1987.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *Fedaihu'l-Bâtıniyye*. thk. Abdurrahman Bedevî. Kuveyt: Müessesetü Darü'l-Kitabi's-Sekafiyye, 1964.
- Griffel, Frank. *Gazzâlî'nin Felsefi Kelamı*. çev. İbrahim. H. Üçer. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- İbn Ma'tûk, H. *Havle Zahiriyyeti'l-Muvahhidîn İsti'nâfî Bahs ve Fethu Nikaş*. M'sila Üniversitesi, Beşerî ve Sosyal İlimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 1440/2019.
- İbnü'l-Ahmer, İsmâîl. *Buyûtât Fâs el-Kübrâ*. Rabât: Dâru'l-Mansûr, 1972.
- İbn Haldun, Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *el-İber ve Divanü'l-Mübtedei ve'l-Haber*. ed. Halil Şehhade, Beyrut: Daru'l-Fikr Yayınları, 2001.
- İbn Hallikan, Ebû'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekir. *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbâü İbni'z-Zeman*. thk. İhsan Abbas. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sadir, 1977.
- İbn Hatîb es-Selmânî. *Rakmü'l-Hülel fi Nuzumi'd-Düvel*. Tunus: Hatıratı Tunus el-Mahmiyye, 1316.
- İbnü'l-İzârî, Ebû'l-Abbas Muhammed b. Ahmed. *el-Beyanü'l-Muğrib fi İhtisari Mülûki'l-Endülüs ve'l-Mağrib*. thk. Beşşar Avvad Maruf ve Mahmed Beşşar Avvad. Tunus: Daru'l-Garbi'l-İslami, 2013.

- İbnü'l-Kattan, Ebu Muhammed Hasen b. Ali b. Muammed b. Abdulmelik el-Kitâmî el-Merrakûşî. *Nazmü'l-Cümân li-tertibî mâ selefe min Ahbâri'z-Zaman*. thk. Mahmud Ali Mekkî. Rabat: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1990.
- İbn Sâhibussalat, Abdulmelik b. Muhammed. *Tarih el-Mennu bi'l-İmâmeti ale'l-Mustad'afîn bi-en Caalehumullahu Eimmeten ve Caalehumu'l-Vârisîn*. thk. Abdulhâdi Tâzî. Bağdat: Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 3. Basım, 1987.
- İbn Tûmert, Muhammed Mehdi. *Eazzu Ma Yutlab*. thk. Ammar Tâlibî. Cezayir: Cezayir Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007.
- İbn Tûmert, Muhammed Mehdi. *Muvatta el-İmami'l-Mehdi*. Cezayir: Vilayetü Umûmî'l-Fıtrî'l-Cezâirî Yayınları, 1322/1905.
- İlyas Ali Kanber. "Benî Ganiye Ailesinin Mağrib ve Endülüs'te Muvahhidler Devleti'ne Karşı Siyasî-Askerî Mücadelesi". çev. Adnan Adıgüzel. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Güz 2018). 317-346. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/723858>
- İnan, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-İslam fi'l-Endülüs Asru's- Salis Asru'l-Murâbitîn ve Muvahhidîn fi'l-Mağrib ve'l-Endülüs*. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı Yayınları, 1417/1997.
- İşler, Emrullah, vd. *Türkçe Arapça Kapsamlı Sözlük*. Ankara: Fecir Yayınları, 2010.
- Laoust, Henri. *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı vd. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.
- Mağzâvî, Mustafa. *et-Tehavvulâtî'l-Mezhebiyye fi'l-Mağribi'l-İslâmî ve'l-Endülüs Hilâle'l-Asri'l-Muvahhdiyyi* (6. H.-8. H. / 11.-13. M.). Bozeriah (Cezayir): Bozeriah Öğretmen Yüksek Akademisi, 1432/2012.
- Merrâkûşî, Abdülvâhid. *el-Mucib fi Telhisi Ahbari'l-Mağrib*. thk. Muhammed Said el-Ureyyan vd. Kahire: Mektebetü'l-İstikame, 1368/1949.
- Mübarekfûrî, Muhammed b. Abdurrahman b. Abdurrahim. *Tuhfetü'l-Ahvezî*. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr Yayınları, 2011.
- Saddîkî, Abdulcebbar. *Sukutu'd-Devleti'l-Muvahhidiyye Dirasetün Tahliyyetün fi'l-Esbâb ve't-Tedâiyât*. Tilimsan: Ebu Bekir bi'l-Kâid Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1434/2013.
- Salih, Subhî. *Mebahis fi Ulûmu'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1977.
- Sallâbî, Ali Muhammed Muhammed. *Devletü'l-Muvahhidîn, Safahat mine't-Tarihi'l-İslâmî*. 5 Cilt. Amman: Daru'l-Beyarık, 1998.
- Selâvî, Ahmed b. Halid. *Kitabü'l-İstiksa li-Ahbari Düveli'l-Mağribi'l-Aksa*. thk. Cafer en-Nasrî vd. 10 Cilt. Darulbeyda: Daru'l-Kitâb, 1954.
- Sercanî, Râğîb. *Kıssatü Endülüs mine'l-Fethi Hatta's-Sukût*. Kahire: Müesseset-i İkra Yayınları, 2010.
- Schmidtke, Sabine (ed.). *el-Mercü fi Tarihi İlmi'l-Kelam*. çev. Usâme Şâfî es-Seyyid. Beyrut: Merkezi Nemâi li'l-Buhusi ve'd-Dirâsât Yayınları, 2018.
- Sübkî, Ebû Nasır Taceddîn Abdulvehhab b. Ali b. Abdulkafî. *Tabakâtu's-Şafîyyeti'l-Kübrâ*. 7 Cilt. thk. Abdulfettah Muhammed el-Hulv - Mahmut Muhammed et-Tenâhî. Kahire: Dâru'l-İhyai Kütübü'l-İslamiyye, 1918.
- Uçar, İlyas. "Bir Berberî Hanedanlık Muvahhidler (1147-1229)". *Kalemname Kırkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/7 (07 Ocak -Temmuz 2019), 49-64.

Özdemir, Mehmet. "Yusuf b. Abdülmü'min". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/5-7. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Yaltkaya, Mehmet Şerafeddin. "İbn Tûmert". *Dâru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası (DFİF)* 10 (9 Teşrinilevvel 1928), 46-46.

Yavuz, Abdullah Ömer. "İbn Tûmert'in Mezhebî Kimliği". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi (CUID)* 21/3 (Aralık 2017), 2069-2101.